

ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ

СТРУКТУРА ТА СУТНІСТЬ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Т.А. Авксентьєва

Національна доктрина розвитку освіти України одним із основних завдань національного виховання визначає формування високої моральної культури молоді. У зв'язку з цим перед сучасною педагогічною наукою та практикою постає проблема обґрунтування такої системи виховання, яка б забезпечувала високий рівень розвитку моральної свідомості особистості.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності та структури моральної свідомості особистості.

Мораль визначається як «система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах» [4, с.250]. Вона є необхідною ланкою суспільної системи, яка регулює з певних позицій і за допомогою відповідних засобів поведінку людей. Суспільні моральні вимоги не безпосередньо, автоматично реалізуються в прийнятні для суспільства способи поведінки, а спершу усвідомлюються і сприймаються особою, тобто трансформуються у відповідні особистісні феномени. Будь-який суспільний вплив на людину в тій чи іншій мірі переломлюється через її свідомо-психічне життя. Обов'язковою і специфічною рисою морального впливу є його перетворення в особистісне переконання, у компонент моральної свідомості особистості.

У філософсько-етичній літературі розмежовуються три аспекти моралі, які тісно пов'язані між собою і взаємодіють: моральна свідомість, моральні відносини і моральна діяльність [4].

Моральна свідомість особистості формується під впливом соціальної моралі як регулюючої системи людської поведінки й організованого морального виховання і складає раціональну основу морального життя людини, що дозволяє їй здійснювати ті або інші вчинки свідомо, з розумінням необхідності та доцільності певної поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної науки свідчить про існування двох основних підходів до трактування змісту поняття «моральна свідомість». Перший – широкий – полягає в розумінні моральної свідомості як єдності моральних знань, почуттів і способів поведінки (А. Малихін, В. Плахтій та ін.). Так, А. Малихін моральну свідомість розглядає як «відображення в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємостосунки людей, їх ставлення до громадських справ, до суспільства. При цьому взаємостосунки та ставлення людини мають характер моральної діяльності» [7, с.6]. Відповідно в структурі моральної свідомості автор виділяє чотири компоненти: когнітивний, світоглядницький, емоційний і поведінковий.

В.І. Плахтій трактує моральну свідомість як «інтегративне психолого-педагогічне утворення емоційно-когнітивного та емоційно-поведінкового змісту. Це – синтез її основ: моральних почуттів, моральних знань і суджень, потреб і мотивів, поведінки» [7].

Очевидно, що в обох випадках дослідники надто широко трактують моральну свідомість, зараховуючи до її змісту також прояви моральної поведінки. На наш погляд, акцентуючи увагу на важливості тісного взаємозв'язку між моральною свідомістю і моральною поведінкою, не варто ототожнювати ці поняття, кожне з яких має власне смислове наповнення. Моральна свідомість виступає орієнтаційною основою, детермінантою моральної поведінки, однак остання не може розглядатися як її складовий компонент.

Більш точно зв'язок між моральною свідомістю і моральною поведінкою відображається у другому підході до трактування поняття «моральна свідомість», який можна назвати вузьким. Моральна свідомість у цьому випадку розглядається як система моральних уявлень, понять і способів мислення, які виступають раціональною основою моральної поведінки людини (А. Зосимовський, Л. Кольберг, І. Мар'єнко, І. Харламов, В. Чепіков та ін.).

Так, на думку І. Мар'єнко, процес морального виховання повинен бути спрямований на те, щоб сформувати в учнів «моральну свідомість (знання, погляди, переконання, судження, оцінки, ідеали), морально-вольові риси характеру (наміри, установки, мотивування, рішення) і орієнтовану поведінку (дії та вчинки, навички й звички)» [5, с.13]. Сукупність цих структурних компонентів моральних якостей, вважає автор, становить контури цілісної структури морально вихованої особистості.

І. Харламов також розглядає моральну свідомість («глибину осмислення й знання моральних норм і правил») як один із критеріїв морально вихованої особистості поряд з іншими: ступенем розвиненості й сформованості моральних умінь, навичок і звичок поведінки; характером моральної орієнтації в складних моральних ситуаціях, ступенем принциповості й прояву вольових зусиль у боротьбі з відступами від моральних принципів і вимог; мірою моральної вимогливості до себе й інших людей; наявністю гуманістичних рис у характері й поведінці [10, с.49].

В. Чепіков, досліджуючи проблему формування моральних якостей, розглядає моральну свідомість як один із компонентів у їх структурі поряд з двома іншими: моральними потребами і мотивами поведінки та моральними умінями, навичками і звичками [11].

Аналогічної позиції дотримується Л. Москальова, яка виділяє моральну свідомість у структурі моральної вихованості особистості поряд з моральними почуттями і моральною діяльністю [6]. Моральна свідомість, на її думку, містить: поняття – уявні відображення моральних явищ за допомогою фіксації їхніх істотних властивостей; уявлення – образні узагальнення етичних норм, що виражаються у формах індивідуального почуттєвого пізнання; погляди – сукупність моральних принципів, переконань і ціннісних орієнтацій; ідеали – образи моральної поведінки, що визначають життєві цілі; мислення – процес відображення у свідомості категорій «добра» і «зла», що пізнаються в порівнянні; пам'ять – здатність до збереження і наступного відтворення етичних понять, уявлень, поглядів, ідеалів; знання – упорядкована інформаційна система в галузі моралі; совість – внутрішній регулятор моральної діяльності особистості. Не заперечуючи проти загального розуміння автором моральної свідомості як раціонального регулятора поведінки особистості, вважаємо за потрібне звернути увагу на надлишковість визначених нею компонентів. Очевидно, що такі компоненти, як моральні знання, поняття, уявлення та погляди не можуть розглядатися як різні, оскільки їх зміст значною мірою збігається. Заслугує на увагу виділення дослідницею мислення як компонента моральної свідомості особистості.

Отже, у даному випадку моральна поведінка розглядається дослідниками не як складова моральної свідомості, а як структурний компонент моральної вихованості особистості поряд з власне моральною свідомістю. Такий підхід, на нашу думку, точніше відображає сутність моральної свідомості і дозволяє виділити в її структурі три взаємопов'язані компоненти: моральні уявлення та поняття; мислительні операції розпізнавання, аналізу та розв'язання моральних проблем (соціоморальне мислення); моральні цінності, які відображають особистісне ставлення до моральних норм і виступають критеріями оцінювання поведінки.

Одним із головних компонентів моральної свідомості є моральні знання, які мають об'єктивну та суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона – це знання моральних принципів і норм суспільства. Суб'єктивна – відображає особистісні уявлення про моральні принципи та норми, на яких будуються людські стосунки і моральні цінності, якими керуються люди у житті.

Г. Шакірова виділяє такі складові морального знання:

- знання моральних норм, правил поведінки, принципів тощо;
- знання аргументації необхідності дотримання певних моральних норм;
- знання прийнятих у суспільстві зразків позитивного ставлення до моральних норм [12].

У структурі моральних переконань дослідниця виділяє моральні знання як основу прийняття рішень у моральних ситуаціях, позитивне ставлення індивіда з точки зору «особистісного смислу», а також потребу діяти відповідно до знань.

І. Краснобаєв характеризує сутність моральних переконань як спонукальну силу поведінки, як «вироблений людиною погляд, в основі якого лежать ті або інші ідеї, і який характеризується великою спонукальною силою» [3, с.9].

На думку М.Й. Боришевського [2], формування моральних переконань є соціально детермінованим процесом. У їхній структурі він виділяє функціональні утворення, які поєднують у собі як елементи свідомості, так і елементи практики, реальної поведінки людини.

Істотний внесок у розв'язання проблеми формування моральної свідомості особистості зробив також В. Сухомлинський. Зокрема, він встановив залежність між інтелектуальним і моральним розвитком особистості; співвідношення світогляду особистості та її моральних переконань; взаємозв'язок між знаннями, моральними якостями і моральними переконаннями; роль знань, морального досвіду, колективної діяльності у формуванні моральних переконань. На думку В. Сухомлинського, переконання – це не тільки усвідомлення людиною істинності світоглядних і моральних понять, але й особиста готовність діяти відповідно до цих правил і понять [9, с.13]. Переконаність має місце тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того або іншого поняття не тільки не викликає в людини сумніви, але й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини. Тобто В. Сухомлинський вважав, що складовою морального переконання людини є її думки і почуття в їх органічній єдності.

Значний інтерес становлять також ідеї В. Сухомлинського про моральні переконання особистості як джерело її вольових сил, прагнення до утвердження в житті моральних норм і принципів.

У дослідженнях багатьох психологів (Л.І. Божович, В.А. Крутецького, Є.В. Суботського, В.Є. Чудновського) розглядається питання генезису моральних переконань особистості. Однак поки що не досягнуто єдиної думки з цього питання. Так, Л.І. Божович [1] на підставі експериментальних досліджень морального розвитку дитини прийшла до висновку, що моральні переконання вперше з'являються тільки в старшому шкільному віці. На її думку, виникнення моральних переконань у більш ранній період, наприклад, у підлітковому віці, неможливе через те, що узагальнені ідеали та стійка самооцінка починають складатися лише наприкінці цього вікового періоду. Рівень розвитку моральної сфери підлітка, вважає Л.І. Божович, «не може цілком забезпечити свідомого керування своєю поведінкою» [1, с.398].

На думку В.О. Крутецького, елементарні форми переконань складаються вже в дошкільному віці, хоча про формування переконань в справжньому сенсі цього слова на даному етапі говорити ще не можна. Натомість часом інтенсивного формування переконань як принципів, якими необхідно керуватися в поведінці, він вважає підлітковий і старший шкільний вік.

Існують підстави вважати, що розбіжності з приводу часу виникнення моральних переконань у процесі морального розвитку особистості зумовлені відсутністю єдності у поглядах авторів на сутність моральних переконань. Цей висновок випливає з аналізу наявних у літературних джерелах визначень поняття «моральне переконання».

Найбільш повними, на нашу думку, можна вважати ті визначення, в яких акцентується увага на єдності у структурі переконань таких елементів, як знання і почуття особистості. Крім того, у них виділяється така функція переконань, як спонукування особистості до реальних дій.

Деякі автори вважають, що поняття «світогляд» є більш широким, ніж переконання, і підкреслюють, що останні є лише специфічним компонентом світогляду особистості.

У контексті нашого дослідження важливе значення має положення про соціальну детермінованість моральної свідомості особистості, її обумовленість змістом і спрямованістю суспільної моральної свідомості. Разом з тим це положення не заперечує відносної самостійності індивідуальної моральної свідомості, яка характеризується специфічними закономірностями розвитку, структурою і функціями. У зв'язку з цим не можна переносити уявлення про суспільну моральну свідомість на розуміння індивідуальної моральної свідомості, так само, як не можна протиставляти їх одну одній. Як справедливо підкреслює М.Й. Боришевський, особистість не тільки засвоює, але й активно створює суспільні моральні цінності [2].

Важливе значення для розуміння взаємозалежності між суспільною моральною свідомістю і моральною свідомістю особистості має розроблена у вітчизняній психології (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн і ін.) концепція, відповідно до якої зовнішні об'єктивні фактори впливають на людину не прямо, а опосередковуються її внутрішніми умовами. «У ході виховної роботи, – підкреслював С.Л. Рубінштейн, – треба виходити, і звичайно виходять, з вимог, які ставить суспільство, суспільна мораль. Але суспільні вимоги не проектується механічно на людину; ефект усіх зовнішніх впливів, суспільних у тому числі, залежить від внутрішніх умов, від того «грунту», на який ці впливи потрапляють. Будь-яка ефективна виховна робота має своєю внутрішньою умовою власну моральну роботу вихованця, яка зав'язується в кожній скільки-небудь вдумливій і чуйній людині навколо власних вчинків і вчинків інших людей, під час спостереження наслідків людських учинків – того, як наші вчинки позначаються на інших людях і вчинки інших людей на нас самих. Успіх роботи з формування духовного образу людини залежить від цієї внутрішньої роботи, від того, наскільки виховання виявляється в змозі її стимулювати і спрямовувати» [8, с.137-138].

Таке розуміння взаємозв'язку між суспільною й індивідуальною моральною свідомістю дозволяє уникнути двох крайностей, які зустрічаються іноді в трактуванні моральної свідомості особистості: недооцінки її соціального змісту, з одного боку, і переоцінки ролі психологічних механізмів у її формуванні – з іншого.

На наш погляд, при визначенні детермінант індивідуальної моральної свідомості варто виходити не тільки із загальних соціальних закономірностей, але й враховувати психологічні фактори, що опосередковують вплив на особистість соціальних умов. Одним із таких факторів є суб'єктивне сприйняття конкретною людиною моральних норм суспільства і відповідних моральних вимог. Кожній особистості притаманна власна позиція, своє ставлення до явищ навколишньої дійсності.

Для виховання морального світогляду і моральної поведінки недостатньо сформувати в особистості моральні уявлення та поняття. Важливими характеристиками моральної свідомості є цінності, настанови і ставлення, які проявляються у вчинках і поведінці людини. У свою чергу ці характеристики визначаються переконанням та моральними ідеалами особистості, які й забезпечують дієвість моральних знань.

У розкритті ціннісної основи моральної свідомості важливе значення має визначення її співвідношення з моральним ідеалом. Останній формується шляхом інтеграції моральних переконань і їх втілення в риси та якості конкретної особистості або синтетичного образу ідеального героя.

Ідеал і переконання – взаємозалежні компоненти в структурі особистості, які мають суттєві спільні ознаки. Обидва впливають на зміст моральної поведінки особистості, зокрема на мотивацію її вчинків. Водночас між цими компонентами моральної свідомості особистості існують також розбіжності. По-перше, ідеал у порівнянні з моральним переконанням – більш широка соціальна категорія. За рівнем узагальненості поняття «ідеал» наближається до моральних принципів. Останні, як відомо, є гранично широкими, сформованими основними

«началами» моральності. На думку М. Боришевського, моральні переконання в порівнянні з принципами й ідеалами є поняттям нижчого рівня узагальнення [2].

По - друге, специфічною характеристикою моральних переконань є те, що вони, на відміну від моральних принципів та ідеалів, нерозривно пов'язані зі своїм носієм – конкретно людиною, внаслідок чого завжди є індивідуалізованими.

У структурі моральної свідомості переконання тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями. Термін «ціннісна орієнтація» уперше з'явився в соціології. Згодом його почали широко вживати в етиці, соціальній психології і психології особистості. Найчастіше цей термін використовується під час аналізу моральних явищ. Однак у наукових дослідженнях поки що відсутня єдність у розумінні його сутності. Наприклад, у соціології поняття «ціннісні орієнтації» розуміється як «прийняті особистістю соціальні цінності, що виступають як цілі життя і основні засоби досягнення цих цілей» [4, с.443].

Виходячи з наявних визначень поняття «ціннісні орієнтації» у соціологічних, етичних, соціально-психологічних дослідженнях, можна вважати, що воно за своїм обсягом ширше від поняття «моральні переконання» і за змістом є близьким до поняття «спрямованість особистості», яка, як відомо, містить у собі, крім переконань, низку інших психологічних утворень.

З точки зору педагогічної соціології цінності розглядаються як фактори соціалізації з усіма властивими їм компонентами (нормами, правилами, соціальними ролями). Провідна роль належить таким загальнолюдським цінностям, як свобода, гідність, справедливість, толерантність, співчуття, повага до інших, громадянськість, особиста відповідальність, гуманізм тощо.

У центрі педагогічних пошуків у наш час перебуває проблема особистісних цінностей як самовартісної форми морально-духовної активності (І. Бех, Т. Яценко, М. Боришевський, В. Лисенко та ін.). Особистісна цінність – це психологічне новоутворення, що відображає значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює і стверджує себе, своє «Я», і в результаті ця сфера стає простором його життєдіяльності.

Значну увагу проблемі формування моральних цінностей особистості приділяє І. Бех. Орієнтуючись на діяльну парадигму в психології, він стверджує, що складовою індивідуальної свідомості є особистісний смисл, в якому знаходить вираження налаштованість конкретної особистості. Моральні норми «забарвлені» тим особистісним смислом, який вони мають для суб'єкта внаслідок їх об'єктивного місця в його життєдіяльності, причетності до задоволення його потреб.

Психологічна природа особистісних цінностей характеризується тим, що вони є самоцінностями, внутрішнім змістом, потребами людини, тобто зміст певних моральних норм стає цінним для неї сам по собі, без жодних застережень та умов. Крім того, особистісні цінності, які стають значущими, є компонентами узагальненого «Я» - образу.

На наш погляд, поряд з морально-інформаційним (моральні знання і переконання) та морально-ціннісним (ціннісні орієнтації, ідеали) компонентами у структурі моральної свідомості особистості необхідно виділити ще одну важливу складову, яка досить часто недооцінюється, – соціоморальне мислення.

Очевидно, що одних лише моральних знань і ціннісних орієнтацій недостатньо для соціально адекватної поведінки особистості в складних, іноді дуже неоднозначних ситуаціях морального вибору. Необхідне також розвинене соціоморальне мислення, під яким ми розуміємо здатність особистості розпізнавати й аналізувати моральні проблеми, приймати адекватні рішення в ситуаціях морального вибору, правильно оперувати інформацією, успішно будувати плани й програми моральної поведінки. Особливе значення мають такі характеристики соціоморального мислення, як здатність до децентрації, осмислення соціальних ситуацій з позиції інших людей, володіння способами і прийомами аналізу моральних проблем, здатність орієнтуватися на широкий соціальний контекст у ситуаціях морального вибору.

Дотримуючись вузького розуміння поняття «моральна свідомість», ми розглядаємо її як складну, інтегративну особистісну якість і виділяємо в її структурі три взаємопов'язані компоненти: моральні знання, уявлення і поняття; моральні цінності, які відображають особистісне ставлення до моральних норм і виступають критеріями оцінювання поведінки, а також соціоморальне мислення, яке визначає здатність особистості до розпізнавання, аналізу та розв'язання моральних проблем й вибору адекватних способів поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії.

Література:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968 – 464с.
2. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. - К.: Знання, 1979. – 48с.
3. Краснобаев И.М. Формирование нравственных убеждений у старших школьников. – М.: Учпедгиз, 1960. – 159 с.
4. Краткий словарь по социологии / Под общ.ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина. – М.: Политиздат, 1988. – 479с.
5. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. - М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
6. Москальова Л.Ю. Характеристика основных структурных компонентов моральности личности // Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. / За заг.ред. проф. В.Сипченка. Випуск XX. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2003. – с.113 -116.
7. Плахтій В.І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України.–К.2002. – 21с
8. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. - М.: Изд -во АН СССР, 1959. – 354 с.
9. Сухомлинский В.А. Формирование коммунистических убеждений молодого поколения // Избр. произвед.: В 5 -ти т. Т.2. – К.: Рад.шк.,1979. – С.5 -115.
10. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников. – М.: Просвещение, 1983. – 158с.
11. Чепиков В.Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников. - Гродно: ГрГУ, 2001. – 189с.
12. Шакирова Г.М. О целенаправленном формировании нравственных убеждений у школьников // Вопросы психологии. – 1981. -№6 – С.47 -59.

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ

О.В. Волошина

У Концепції 12-річної освіти записано: «Діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного і загальнолюдського. Домінантою виховного процесу має стати формування в учнів патріотизму з повним змістовим наповненням. З одного боку, це виховання любові до рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їхнє майбутнє, а з іншого – відкритість до сприйняття різноманітних культур світу, освоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури, миру, національного примирення, збереження природи» [4, с. 4]. Ми можемо зробити висновок, що ідеал громадянина сучасної України – це обов'язково людина толерантна.

Школа як соціальний інститут має великі можливості для виховання у дітей толерантності. Ці можливості можуть бути реалізовані як у процесі навчальної, так і в позакласній діяльності.

У «Педагогічному словнику» поняття «позакласна робота» трактується так: розширення і поглиблення знань, умінь і навичок, розвиток самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів учнів, а також задоволення їхніх інтересів і забезпечення розумного відпочинку [3, с.136].